

QUAN HỆ LIÊN BANG NGA – IRÁC, XI RI, PALEXTIN TRONG THẬP NIÊN CUỐI CÙNG CỦA THẾ KỶ XX

*Trần Hiệp**

Khu vực Trung Đông có vị trí địa-chính trị quan trọng trên thế giới, là vùng tiếp giáp ba châu: châu Á, châu Âu, châu Phi, là nơi tranh chấp ảnh hưởng giữa các nước lớn, nơi diễn ra cuộc đấu tranh quyết liệt giữa Israen – Nhà nước Do Thái được phương Tây ủng hộ với các quốc gia, dân tộc trong vùng. Trong chiến tranh lạnh, Liên Xô đã xây dựng quan hệ đồng minh với một số nước trong khu vực Trung Đông và gây được ảnh hưởng ở Trung Đông. Sau chiến tranh lạnh, Liên bang Nga – “Quốc gia kế tục Liên Xô” đã thực thi chính sách Trung Đông nhằm duy trì ảnh hưởng, quyền lợi của nước Nga ở khu vực trọng yếu này. Trong bài viết này, tác giả sẽ đưa ra những phân tích về quan hệ Nga – Irác, Xi Ri, Palectin trong thập kỷ 1990 của thế kỷ XX và đưa ra một số nhận xét về quan hệ này.

I. QUAN HỆ LIÊN BANG NGA – IRÁC, XI RI, PALEXTIN TRONG THẬP NIÊN CUỐI CÙNG CỦA THẾ KỶ XX

1. Quan hệ Nga – Irác

Trong thời chiến tranh lạnh, Liên Xô có quan hệ hữu nghị, hợp tác chặt chẽ với Irác. Các chuyên gia Xô Viết đã giúp xây dựng tới 70% cơ sở công nghiệp của Irác (trong ngành điện lực, đường sắt...). Trước năm 1990, kim ngạch ngoại thương Liên Xô - Irác đạt khoảng 8 tỷ USD/năm⁽¹⁾. Irác, Xi Ri nợ Liên Xô khoảng 20 tỷ USD⁽²⁾, tính đến tháng 4 năm 2001 Irác nợ Liên bang Nga khoảng 6 – 7 tỷ USD⁽³⁾. Sau chiến tranh vùng Vịnh năm 1991, Liên hợp quốc do Mỹ thao túng ra nghị quyết cấm vận Irác. Vào tháng 11 năm 1994, chính phủ Irác ra tuyên bố công nhận chủ quyền và toàn vẹn lãnh thổ của Côoet, tháng 12 năm

1994 công nhận biên giới giữa Irác và Côoet, sau đó Tổng thống Irác Saddam Hussein yêu cầu Liên hợp quốc bãi bỏ lệnh cấm vận với Irác; Chính phủ Nga ủng hộ Irác, song Hội đồng Bảo an Liên hợp quốc đã bác bỏ yêu cầu trên của Irác⁽⁴⁾.

Ngày 26-11-1998 với Nghị quyết số 715 của Hội đồng Bảo an Liên hợp quốc về việc kiểm tra vũ khí của Irác, Đoàn Thanh tra của Liên hợp quốc do đại diện Mỹ R.Bátđơ làm trưởng đoàn đã đến Irác. Trong hơn một năm rưỡi làm việc, đoàn đã thanh sát nhiều địa điểm ở Irác song không phát hiện ra vũ khí nguy hiểm của Bátđơ. Tuy nhiên, với kết quả của thanh tra do R.Bátđơ báo cáo, Tổng thống B.Clinton đã có kế hoạch lật đổ chính phủ của Tổng thống Saddam Hussein với “Chiến dịch giải phóng Irác”. Ngày 6/10/1998, Quốc hội Mỹ đã tiếp nhận kế hoạch trên và phía Mỹ đã chuẩn bị về quân sự. Vào những ngày đầu tháng 12 năm 1998, máy bay Mỹ - Anh đã ném bom xuống các địa điểm ở Irác. Trước những sự việc trên, Tổng thống Nga B. Enxin cho rằng những hành động của Mỹ-Anh đã gây nguy hiểm đối với hệ thống an ninh quốc tế và mọi vụ việc, tranh chấp cần giải quyết ở Liên hợp quốc và Hội đồng Bảo an Liên hợp quốc.

Thời kỳ những năm 1990 của thế kỷ XX, chính phủ Nga đã tiến hành nhiều biện pháp ngoại giao nhằm giúp đỡ đồng minh cũ của Liên Xô là Irác, mặc dù Nga không đồng tình với cách lãnh đạo theo kiểu “chế độ chuyên chế, độc tài” của Saddam Hussein tại Irác. Năm 1997, Mátxcơva thực hiện vai trò trung gian hòa giải giữa Têhêran và Bátđơ, dự kiến tổ chức cuộc đối thoại giữa chính phủ Iran do M.Hátta đứng đầu với chính phủ Saddam Hussein, tuy nhiên cuộc đối thoại này đã

* Tiến sĩ khoa học, Học viện chính trị khu vực I

không được thực hiện do mâu thuẫn giữa Iran và Irắc. Mặc dù phía Nga đã cố gắng vận động song nhiều nước Hồi giáo thân Mỹ ở vùng Vịnh Pécxích vẫn không ủng hộ chế độ Saddam Hussein, đứng về phía Mỹ trong giải quyết quan hệ Mỹ - Irắc.

2. Quan hệ Nga - Xi Ri

Xi Ri là đồng minh cũ của Liên Xô. Vào cuối những năm 1980, Tổng thống Xi Ri H. Asát đã cải thiện quan hệ với Iran, thực hiện đường lối chống Ixraen, hợp tác với PLO, ủng hộ các nhóm cực đoan, khủng bố trong khu vực Trung Đông và các nơi khác trên thế giới. Do đó, Mỹ và các nước phương Tây coi Xi Ri là một trong những trung tâm của "chủ nghĩa khủng bố quốc tế", là một quốc gia ủng hộ "chủ nghĩa khủng bố quốc tế" và các nước Tây Âu đã cắt giảm quan hệ ngoại thương với Xi Ri. Dưới tác động của phương Tây, các nước trong tổ chức "Hội đồng hợp tác các nước Arập ở vùng vịnh Pécxích" đã đình chỉ sự giúp đỡ tài chính với Xi Ri (khoảng 1,5 tỷ USD) từ năm 1985 khi Xi Ri thực hiện chính sách thân thiện với Iran. Thời kỳ này, do những khó khăn trong cải tổ, chính quyền Goócbachóp đã không giúp đỡ được chế độ của H. Asát ở Xi Ri như thời gian trước đó.

Ngoài ra, Xi Ri còn có những vấn đề bất cập, mâu thuẫn trong quan hệ với các nước láng giềng xung quanh là Thổ Nhĩ Kỳ, Gioocđani và Irắc. Xi Ri mâu thuẫn với Thổ Nhĩ Kỳ khi chính phủ Xi Ri ủng hộ (không chính thức) hoạt động đấu tranh vũ trang của Đảng Công nhân người Cuộc tại Thổ. Xung đột giữa Xi Ri và Gioocđani nảy sinh khi chính phủ Xi Ri đàn áp cuộc đấu tranh của chi nhánh tổ chức "Những người anh em Hồi giáo"⁽⁶⁾ ở Xi Ri. Chi nhánh tổ chức "Những người anh em Hồi giáo" Xi Ri đã tiến hành đấu tranh vũ trang chống lại Đamát, nhiều cơ sở của chi nhánh này nằm trên lãnh thổ Gioocđani. Tranh chấp giữa Xi Ri và Irắc xảy ra với cuộc đấu tranh giữa hai đảng: Đảng BAT Xi Ri và Đảng BAT Irắc giành

quyền lãnh đạo phong trào BAT khu vực. Vào những năm 1980 cuộc chiến tranh giữa Iran và Irắc nổ ra, Xi Ri đã ủng hộ Iran. Năm 1991, Irắc đánh chiếm Côoet, Xi Ri đứng về phía Côoet, tham gia lực lượng đa quốc gia của Liên hợp quốc chống Irắc⁽⁶⁾.

Trong thời gian này, Nga đã thiết lập quan hệ hữu nghị với Xi Ri, từ năm 1994 thực hiện hợp tác kỹ thuật - quân sự giữa hai nước. Đầu tiên Nga bán thiết bị, từ năm 1998 bán vũ khí cho Xi Ri. Năm 1998, chính phủ Xi Ri đề ra kế hoạch 5 năm hiện đại hoá quân đội và đề nghị chính phủ Nga bán các loại vũ khí mới của Nga cho Xi Ri với tổng giá trị là 5 tỷ USD⁽⁷⁾. Mùa hè năm 1999, lãnh tụ Xi Ri H. Asát sang thăm chính thức Liên bang Nga. Tại Mátxcơva, Tổng thống H. Asát đặt vấn đề với lãnh đạo Nga về việc cần thiết phát triển mạnh quan hệ hợp tác kỹ thuật quân sự giữa Xi Ri và Nga và khôi phục quan hệ đồng minh giữa hai nước.

Đối với các vấn đề nêu trên, chính sách của Nga bị tác động từ quan hệ của Nga với phương Tây (đặc biệt là Mỹ) và Ixraen. Năm 1967 khi chiến tranh Trung Đông bùng nổ, Liên Xô ủng hộ các quốc gia dân tộc Arập chống Mỹ và đã cắt quan hệ ngoại giao với Ixraen. Đến tháng 10 năm 1991 quan hệ Liên Xô - Ixraen được nối lại. Với tư cách là quốc gia kế tục Liên Xô, là một nước lớn tham gia lộ trình giải quyết hoà bình Trung Đông, Nga không đẩy mạnh quan hệ với Ixraen, cũng không ủng hộ chính sách "đôi đầu" của Xi Ri trong vấn đề Trung Đông. Trong các chuyến thăm của Bộ trưởng Ngoại giao Nga A.Côrútép (1994) và Ngoại trưởng E. Primacâu (1997) tới Đamát, với tác động của Mỹ phía Nga đã đề xuất yêu cầu chính quyền H. Asát từ bỏ chính sách cứng rắn, đôi đầu trong quan hệ với Ixraen và không ủng hộ "chủ nghĩa khủng bố quốc tế".

3. Quan hệ Nga - Palextin

Palextin là đồng minh thứ 3 của Liên Xô (cũ) ở Trung Đông. Thời chiến tranh

lạnh, Liên Xô ủng hộ Phong trào kháng chiến Palestín (nòng cốt là Tổ chức Giải phóng Palestín do Y. Araphát lãnh đạo) đấu tranh chống Israen nhằm thành lập nhà nước Palestín độc lập ở Trung Đông. Tháng 11 năm 1988, Hội đồng Dân tộc Palestín do PLO chỉ phối trong kỳ họp thứ XIX ra tuyên bố thành lập Nhà nước Palestín với thủ đô Giêruxalem. Sau 2 năm đã có hơn 100 nước trên thế giới công nhận Nhà nước Palestín. Liên Xô là một trong những nước đầu tiên công nhận Nhà nước Palestín, tại Mátxcova đã mở sứ quán Nhà nước Palestín. Vào cuối những năm 1980, Chủ tịch PLO Y. Araphát nhận thức rằng qua hơn 20 năm đấu tranh vũ trang chống Israen chưa mang lại kết quả, cần thay đổi phương thức đấu tranh. Ngày 30 tháng 10 năm 1991, tại Madrít, Liên Xô cùng với Mỹ (đồng chủ tịch), Israen, PLO và các nước liên quan tham gia "Hội nghị giải quyết hoà bình vấn đề Trung Đông". Hội nghị thông qua nguyên tắc "đổi đất lấy hoà bình": Israen sẽ rút quân đội ra khỏi các vùng đất đã chiếm của các nước Ả-rập và các quốc gia Ả-rập sẽ ký kết các hiệp ước hoà bình với Nhà nước Do Thái⁽⁸⁾.

Trong quan hệ Israen - Palestín, trước đây chính quyền Ten Aivip không công nhận Tổ chức Giải phóng Palestín là đại diện hợp pháp cho nhân dân Palestín. Dưới tác động của Mỹ, Israen đã thay đổi chính sách "cứng rắn" với PLO. Từ tháng 5 đến tháng 9 năm 1993, sau 14 phiên đàm phán bí mật ở Óxlô (Nauy), Israen và PLO đã đạt được thoả thuận về quyền tự trị tạm thời của người Palestín tại dải Gada và Giêricô thuộc bờ Tây sông Gioocđani. Ngày 9/9/1993, Israen và PLO đã ký văn kiện công nhận lẫn nhau. Ngày 13/9/1993, ngoại trưởng Israen S. Pêrét và uỷ viên Ban chấp hành PLO M. Abbas đã ký Hiệp định Gada - Giêricô tại Oasinhton. Theo Hiệp định, Israen sẽ rút khỏi Gada và Giêricô với diện tích 385 km² và 72 vạn dân (trong tổng số 11.000 km² lãnh thổ của các nước Ả-rập bị Israen

chiếm đóng) trao quyền tự trị hạn chế cho những người Palestín. 9 tháng sau, người Palestín trong các vùng bị Israen tạm chiếm đóng (kể cả Đông Giêruxalem) sẽ bầu ra hội đồng tự quản của mình trong thời gian 5 năm⁽⁹⁾.

Thực hiện nguyên tắc "đổi đất lấy hoà bình" ngày 28-9-1995 Israen và PLO ký "Thoả thuận tạm thời". Theo văn kiện này, Israen sẽ rút quân khỏi 6 thành phố bờ Tây, tiến hành bầu cử cơ quan hành chính Palestín và thành lập lực lượng cảnh sát Palestín ở các thành phố đó. Ngày 5/10/1995 "Thoả thuận tạm thời" đã được Quốc hội Israen thông qua với đa số tối thiểu (61 phiếu thuận và 59 phiếu chống). Cánh hữu và các nhóm cực đoan ở Israen cho rằng Chính phủ của Thủ tướng I. Rabin đã "đầu hàng trước chủ nghĩa khủng bố" và ngày 4/11/1995 Thủ tướng I. Rabin đã bị ám sát⁽¹⁰⁾. Việc ký Thoả thuận tạm thời" đã kết thúc giai đoạn một của tiến trình giải quyết hoà bình quan hệ Israen - Palestín; giai đoạn hai tiếp theo đó được ấn định bắt đầu từ ngày 4/5/1999, trong giai đoạn hai sẽ hoàn thành việc thành lập Nhà nước độc lập của người Palestín⁽¹¹⁾. Tháng 11 năm 1996, dưới sự giám sát của quốc tế và công luận, cuộc bầu cử tổng thống của người Palestín kết thúc, với 85% số phiếu bầu Y. Araphát thắng cử trở thành tổng thống Palestín đầu tiên⁽¹²⁾.

Vào những năm 1990, vai trò trung gian hoà giải hàng đầu giữa Israen và Palestín thuộc về Mỹ. Đường như Nga chỉ là kẻ trung gian thứ hai khi tham gia giải quyết các vấn đề khu vực Trung Đông. Tuy nhiên, do Liên bang Nga là nước lớn, có các quan hệ chặt chẽ trong lịch sử và hiện tại với nhiều quốc gia dân tộc ở khu vực này nên ngay trong chính giới Israen cũng cần có những ý kiến khẳng định sự cần thiết có sự tham gia của Nga vào lộ trình giải quyết các vấn đề Trung Đông. Ví dụ, nhà lãnh đạo đảng Licút Israen I. Samiru cho rằng cần giữ cho Nga vai trò

là người tham gia vào tiến trình giải quyết hoà bình Trung Đông.

Từ năm 1994, Liên bang Nga thực thi chiến lược đối ngoại mới "Cân bằng Âu - Á" và Nga dành sự quan tâm, đầu tư nhiều hơn đối với Trung Đông. Tháng 3 năm 1996, tại Hội nghị thượng đỉnh nhiều nước ở Ai Cập, Tổng thống Nga B. Enxin đề nghị tiếp tục "Hội nghị giải quyết hoà bình vấn đề Trung Đông" để củng cố và phát triển tiến trình giải quyết hoà bình các vấn đề Trung Đông. Đồng thời Nga tiếp tục vai trò trung gian hoà giải giữa Ixraen và Palestin. Nga và Palestin đã thành lập Ủy ban Nga - Palestin về giải quyết các vấn đề Trung Đông; Thứ trưởng ngoại giao Nga, chuyên gia về Trung Đông V. Pasuvaluc được cử làm chủ tịch Ủy ban này. Tháng 11 năm 1997, Bộ trưởng Bộ ngoại giao Nga E. Primacóp thực hiện chuyến thăm nhiều nước Trung Đông. Tại Ai Cập, Ngoại trưởng Nga đề nghị các nước trong vùng thực hiện chính sách hoà bình và đảm bảo an ninh ở Trung Đông, các bên từ bỏ những hoạt động đối đầu nhau, nhưng sáng kiến trên của E. Primacóp đã không nhận được sự ủng hộ từ các nước Ả-rập.

Cố gắng trung gian hoà giải mâu thuẫn giữa Ixraen và Palestin của Nga, Mỹ và các nước khác luôn gặp nhiều trắc trở. Ngày 29/5/1996 nhà lãnh đạo cánh hữu của Đảng Licút B. Neetanyahu thắng cử trở thành thủ tướng Ixraen thi hành chính sách "cứng rắn" trong quan hệ với PLO, trấn áp các lực lượng cánh tả trong phong trào kháng chiến Palestin. Để trả đũa, các nhóm cực đoan Palestin thuộc "Tổ chức lữ đoàn Hồi giáo Đờ" và "Hamát"⁽¹³⁾ đã thực hiện một loạt vụ khủng bố lớn đối với các thành phố lớn của Ixraen trong tháng 2 và tháng 3 năm 1996. Quan hệ giữa chính quyền Ten Avip và chính quyền Y. Araphát trở nên khó khăn, căng thẳng. Sự gia tăng bạo lực, xung đột giữa quân đội Ixraen và các lực lượng cánh tả, cực đoan Palestin đã khiến cho Hội đồng Bảo an

Liên hợp quốc ra tuyên bố ngày 28/9/1996 kêu gọi đình chỉ hoạt động bạo lực ở bờ Tây và dải Gada. Đầu năm 1997, Ixraen đồng ý chuyển giao cho chính quyền Palestin kiểm soát thành phố Hévrôn (nơi có nhiều dân cư Ixraen)⁽¹⁴⁾. Tuy nhiên, sau đó do các hoạt động bạo lực của các nhóm cánh tả, cực đoan trong PLO đối với Ixraen nên việc quân đội Ixraen trấn áp, tiêu diệt các chiến binh Palestin vẫn tiếp tục diễn ra.

Chính phủ Nga giữ lập trường ủng hộ PLO. Vào tháng 2 năm 1997, Tổng thống Palestin Y. Ara phát thăm Mátxcơva, trong Tuyên bố chung Nga - Palestin có viết: "Cần thiết thành lập Nhà nước Palestin độc lập trên cơ sở thực hiện quan hệ Ixraen - Palestin láng giềng hữu nghị và an ninh". Ngày 30-11-1998, tại Oasinhton Hội nghị về "Hoà bình và Phát triển Trung Đông" với sự tham gia của hơn 40 nước đã thông qua khoản tài trợ 3,5 tỷ USD cho Palestin với thời hạn 5 năm. Chính phủ Nga tuyên bố sẽ tham gia đóng góp tích cực cho các khoản tài trợ trên⁽¹⁵⁾.

II. MỘT TRONG SỐ NHẬN XÉT VỀ QUAN HỆ LIÊN BANG NGA - IRÁC, XI RI, PALEXTIN TRONG THẬP NIÊN CUỐI CÙNG CỦA THẾ KỶ XX

Từ quan hệ giữa Nga với Irắc, Xi Ri và Palestin (các đồng minh của Liên Xô) trong thập kỷ cuối cùng của thế kỷ XX, có thể rút ra một số nhận xét sau đây:

Thứ nhất, sau chiến tranh lạnh Liên bang Nga đã xây dựng quan hệ đối tác mới với Irắc, Xi Ri và Palestin. Quan hệ này không là quan hệ đồng minh, mà đó là quan hệ thân thiện, hữu nghị, hợp tác, cùng có lợi đối với các bên.

Thứ hai, do chịu tác động, ảnh hưởng từ Mỹ, các nước phương Tây và Ixraen nên trong quan hệ với từng nước trong nhóm nước Irắc, Xi Ri và Palestin, Nga đã đẩy mạnh hợp tác trên những mặt đồng thuận, né tránh những vấn đề "tế nhị" có thể đụng chạm đến quyền lợi của Mỹ, Ixraen. Cụ thể:

Với Irắc, chính phủ Nga đã tiến hành nhiều biện pháp ngoại giao nhằm giúp đỡ Irắc dù Nga không đồng tình với cách lãnh đạo theo "chế độ chuyên chế, độc tài" của Tổng thống Saddam Hussein. Khi Mỹ, Anh tiến hành các hoạt động quân sự chống Irắc, Nga chỉ phản đối và cho rằng mọi bất đồng, tranh chấp cần được giải quyết ở Liên hợp quốc và Hội đồng Bảo an Liên hợp quốc. Đối với Xi Ri, Nga phát triển hợp tác, buôn bán kỹ thuật - quân sự với Xi Ri, vừa giúp Xi Ri hiện đại hoá quân đội, vừa kiếm lợi; song chính phủ Nga không nâng quan hệ giữa hai nước lên mức đồng minh vì Xi Ri có dính líu đến chủ nghĩa khủng bố quốc tế. Với Palestin, Nga ủng hộ việc thành lập Nhà nước Palestin độc lập ở Trung Đông, ủng hộ PLO trong quan hệ Palestin - Israen. Tuy nhiên, Nga không ủng hộ các hoạt động bạo lực, khủng bố của các nhóm cực đoan trong phong trào kháng chiến Palestin, song cũng không trực tiếp phản đối các hành động bạo lực trấn áp, truy quét của quân đội Israen đối với các chiến binh cực đoan Palestin.

Thứ ba, Liên bang Nga thực thi các quan hệ mới với Irắc, Xi Ri, Palestin một mặt khẳng định vai trò nước lớn, mặt khác đó là cách bảo vệ, duy trì các lợi ích của Liên Xô (cũ) và Liên bang Nga trong khu vực Trung Đông. Trong khía cạnh này, không có đồng minh vĩnh viễn mà chỉ có lợi ích là vĩnh viễn.

Tóm lại, là quốc gia có quan hệ lịch sử, có lợi ích ở khu vực Trung Đông từ trước, trong thập niên cuối cùng của thế kỷ XX Nga đã xây dựng quan hệ đối tác mới với Irắc, Xi Ri và Palestin trên cơ sở hữu nghị, hợp tác và cùng có lợi, vì lợi ích của nước Nga và các bạn bè của Nga. Từ thực trạng quan hệ trên, Liên bang Nga tham gia giải quyết hoà bình các vấn đề ở khu vực này với tư cách là nước trung gian hoà giải, qua đó Nga đóng góp vào sự nghiệp lập lại hoà bình, công bằng, phát triển ở

khu vực Trung Đông, nâng cao vị thế của Nga ở khu vực này và trên thế giới.

Chú thích

⁽¹⁾ Nartóp H. A. Địa chính trị. Mátxcova, 2003, tr. 322-323.

⁽²⁾ Chính sách đối thoại của Liên bang Nga 1992-1999. Mátxcova, Đại học Ngoại giao Mátxcova (MGIMO), 2000, tr. 271.

⁽³⁾ Những xu thế mới trong quan hệ quốc tế ở châu Á. Mátxcova, Viện Phương Đông, 2002, tr. 160.

⁽⁴⁾ Chính sách đối ngoại của Liên bang Nga 1992-1999, sdd, tr. 271-272.

⁽⁵⁾ Dẫn theo: "Quan hệ quốc tế hiện đại, Mát x c o v a, Đại học Ngoại giao quốc tế Mátxcơ va (MGIMO), 2001, tr 413"; phong trào Hồi giáo thế giới hiện đại được nhiều học giả trên thế giới cho rằng bắt đầu xuất hiện khi Tổ chức "Những người anh em Hồi giáo" được thành lập tại thành phố Haşah (Ai Cập) vào năm 1982.

⁽⁶⁾ Quan hệ quốc tế hiện đại, sdd, tr. 411-412.

⁽⁷⁾ Chính sách đối thoại của Liên bang Nga 1992-1999, sdd, tr. 275-276.

⁽⁸⁾ Chính sách đối thoại của Liên bang Nga 1992-1999, sdd, tr. 278-279.

⁽⁹⁾ Lịch sử thế giới hiện đại. Nguyễn Anh Thái (chủ biên). Nxb, Giáo dục, Đà Nẵng, 2003, tr. 377-378.

⁽¹⁰⁾ Quan hệ quốc tế hiện đại, sdd, tr. 409.

⁽¹¹⁾ Chính sách đối ngoại của Liên bang Nga 1992-1999, sdd, tr. 280.

⁽¹²⁾ Lịch sử thế giới hiện đại, sdd, tr. 378.

⁽¹³⁾ Tháng 1 năm 2006, trong bầu cử Quốc hội Palestin nhóm Hamát giành đa số (chiếm 74/132 ghế) và sẽ đứng ra thành lập Chính phủ Palestin mới trong thời gian tới.

⁽¹⁴⁾ Quan hệ quốc tế hiện đại, sdd, tr. 410.

⁽¹⁵⁾ Chính sách đối thoại của Liên bang Nga 1992-1999, sdd, tr. 283.